

ТРАДИЦІЇ ТА НОВАЦІЇ У ЗАКАРПАТСЬКІЙ СІМ'І (за матеріалами експедиційних досліджень 2012 року)

Ольга Поріцька

УДК 392.001.891.7(477.87)

У статті простежено зміни, які відбуваються в сімейному житті сільського населення сучасного Закарпаття під впливом нових соціально-економічних чинників.

Ключові слова: Закарпаття, сім'я, розподіл обов'язків у родині, трудова міграція, міжетнічні відносини, етно-конфесійний чинник.

В статье отображены изменения, которые происходят в семейной жизни сельского населения современного Закарпаття под влиянием новых социально-экономических факторов.

Ключевые слова: Закарпатье, семья, распределение обязанностей в семье, трудовая миграция, межэтнические отношения, этноконфессиональный фактор.

The article observes the changes that take place in family life of modern Zakarpattia rural population under the influence of recent social-economical factors.

Keywords: Zakarpattia, family, allocation of duties in family, earning, labour migration, interethnic relations, ethno-confessional factor.

Сучасна сім'я на Закарпатті проходить таку саму еволюцію, як і сім'я в інших регіонах України, зрештою, це стосується більшості європейських країн. Певну специфіку накладає географічне положення і сусідство із чотирма країнами: Словаччиною, Угорщиною, Польщею та Румунією. Дослідження закарпатської сім'ї є особливо цікавим для вчених з кількох причин, а саме: незважаючи на близькість до кордону і «цивілізованої» Європи, тут збереглися елементи патріархальної сім'ї — домінування чоловіка в сім'ї (особливо це стосується сільської місцевості; за даними органів статистики, у Закарпатській обл. налічується 356 тис. домогосподарств, з них 59,3 % проживають у сільській місцевості) [6]; регіон є багатонаціональним (насамперед рівнинні райони — Мукачівський, Березівський, Виноградівський), що зумовило витворення регіонального підтипу родинних стосунків на Закарпатті (часто незалежно від національної належності). Близькість до кордону дозволяє мешканцям регіону значно вільніше, порівняно з іншими громадянами України, виїжджати в Угорщину, Словаччину, Румунію. У свою чергу спостереження за тамтешніми традиціями помітно змінює власні стереотипи

поведінки в родині, господарстві, запозичені в інших європейських країнах, що визнають самі респонденти. Населення Закарпаття незалежно від національної самоідентифікації виявляє високий рівень релігійності. Помітний вплив церкви на свідомість, переважання сільського населення (59,3 % усього населення Закарпатської обл.), а в сільському середовищі громадська думка ще важить більше, ніж у міському, слугують причинами більшої стійкості сімей (менша кількість розлучень — 1,9 на 100 сімей [5]) та вищого рівня народжуваності, порівняно із середніми показниками по Україні: кожна десята закарпатська сім'я — багатодітна. Понад половини населення має по одній дитині. За кількісним складом середній розмір домогосподарств області становить 3,45 особи та є найвищим серед регіонів при 2,58 особи в середньому по країні¹. Цікаву інформацію було опубліковано закарпатськими статистичними органами: закарпатці найбільше в Україні люблять землю і худобу. Основною інформаційною базою для комплексного дослідження життєвого рівня матеріального добробуту різних соціальних груп населення є дані вибіркового обстеження умов життя домогосподарств, які проводилися

органами державної статистики в усіх районах області. Згідно з даними, в області налічується 355,8 тис. домогосподарств, з них 59,3 % проживають у сільській місцевості.

Вагомий вплив на рівень життя населення чинить наявність особистих підсобних господарств. Вісім з десяти домогосподарств області мають у своєму користуванні земельні ділянки, а шість із десяти — утримують худобу, птицю, бджіл. За питомою вагою домогосподарств, які мають у користуванні земельні ділянки та які утримують худобу, Закарпаття займає провідну позицію в Україні. Середня площа землі, яку використовує домогосподарство області, становить 66,2 сотки при 59,9 у минулому році. Для вирощування продукції лише для власних потреб використовується 38,6 % наявних земельних ділянок, для вирощування продукції для власних потреб домогосподарства та для продажу — 34,6 % земель, 26,7 % земельних площ домогосподарства здають в оренду, а 0,1 % земель тільки почали освоювати [7].

У закарпатських сім'ях протягом ХХ ст. зберігалася традиція багатодітності. За останніми даними (на вересень 2013 р.), кожна десята сім'я Закарпатської області має троє дітей [8]. Одна з наших інформаторок із с. Матієво також походить з багатодітної родини, де мала ще шістьох братів і сестер, сама виховала шестеро дітей: «[Скільки ви мали синів? — О. П.] Чотири, а дві дочки» (ДЕМ). Мешканка с. Велика Копаня на запитання, скільки було дітей у родині, відповіла задумливо: «Било, било... п'ятеро» (ПМІ). Сама респондентка народила та виростила чотирьох дітей, що не було рідкістю для села². В інтерв'ю мешканка сусіднього с. Мала Копаня розповіла: «В мене ніг не є, бо то, знаєте, ми босі ходили. У мамки било 15 дітей. Но не всісь вижили, бо то вдома ся родили. Вісім нас — чотири сестри, чотири браття ся поженили» (ГТВ). Наша співбесідниця є матір'ю шістьох дітей і з гордістю показала нам на фото: «Никайте [дивіться. — О. П.]! Видите — в мене тут синів троє, а там

[показує інше фото. — О. П.] — три доньки моїх. Видите, а тут мої правнуки і внуки. Правнуків уже [пошепки. — О. П.] скоро буде вісімнадцять» (ГТВ).

Інформанти середнього віку вже мають переважно двоє, рідше — троє дітей. Показово, що кожна десята закарпатська сім'я — багатодітна.

На Закарпатті ще значною мірою збереглися патріархальні відносини в родині з традиційним розподілом прав і обов'язків, хоча жінки питання «головування» в родині вирішують зазвичай на свою користь. На питання, кого в родині заведено вважати головою, відповідали: «У нас здавна так на Закарпатті — жінка все тримає на собі. Жінка — шия, чоловік — голова. Дітей було багато, газдівство було велике — то все то трималося на жінці. Діти, чоловік, навчання, кухня. У нас на Закарпатті чоловіки страшенно розбалувані кухнею. Наші чоловіки привикли, щоб добре поїсти, щоб спокійно поїсти і смачно, не просто так... У нас кухня — тільки жіноча справа. Город, діти — то теж її. У чоловіка є головне... От у нас у кожному дворі є виноградники великі. У чоловіка основна робота — весною підрізати виноград, доглядати, осінню своєчасно зібрати, вино зробити» (ТОМ). Інше ставлення до традиційного розподілу обов'язків у родині простежується серед молодшої генерації (однак переважно серед тих, хто має вищу чи спеціальну середню освіту). Зокрема, мешканка с. Вербоваць розповідала: «Раніше, коли була рядовим вчителем [на час інтерв'ю — директор середньої школи. — О. П.], я рано вставала, я могла блінчики напекти, лечо зробити чи жаркоє. Ну і діти маленькі були, треба було їх до школи відправити. А чоловік завжди допомагав мені: він застиляв постіль, він все прибирав, а я йшла на роботу. І він настільки це привик. Тепер я на керівній посаді, я сніданок не готую, він сам собі готує. Він мене розуміє. На городі я мало роблю, бо весь час я тут, у школі» (СІ). Від неї ж довелося почути

розповідь, як сусідка привчала свого чоловіка допомагати їй: «А тут я чула, — коментує оповідачка, — що давніше люди робили — і він, і вона в колгоспі. Та й прийшли вечером, то чоловік що — ліг та й лежить, а жінка готує. Та був один такий випадок, що жінка так хотіла привчити чоловіка: “Що разом ми працюємо, а прийшли додому, ти давай готуй то-то-то, а я то-то”. А чоловік пішов, ліг, а жінка нехай робить. А жінка теж пішла та й лягла. “Якщо, — каже, — тобі можна, то чого мені не можна?”. І так навчила чоловіка, що прийшли з роботи, то ти обходиш худобу, а я їсти приготую» (ССІ). Тобто з класичного розподілу обов'язків за жінкою залишалося приготування їжі. Респондентки із с. Теково повідомили, що в них у сім'ї діяльну участь у приготуванні їжі беруть чоловіки, пригадуючи, що так робили і їхні батьки. «[Про чоловіка. — О. П.] Помагає. Особливо, якщо свята йдуть і треба прибирати, готувати, багато роботи. Я його попрошу й допомагає. Його батьки так само один одного підтримують. Якщо на кухню — то він і вона на кухні, а якщо на будівництві — то вона з лопатою біля нього. Ми так само» (ЧВІ). «Ми теж» (ПМФ). «Немає такого, що це моя робота, а це лише твоя — ми всюди разом. Мої батьки так само» (ЧВІ; ПМФ). Така модель поведінки притаманна благополучним сім'ям. У сучасних реаліях на Закарпатті, особливо в рівнинних районах, дуже поширеним видом сільськогосподарської праці стали теплиці, де вирощують капусту, огірки, помідори тощо. За словами мешканки с. Вербовець, «хоча там працюють і чоловіки, проте на жіночі руки залишається дуже багато праці. Чоловіки теж багато працюють у теплицях, але на початку. А коли вже висадили помідори, огірки, то вже йде жіноча робота. Чоловік там може оприскувати чи врожай допомагає збирати. Але жінки страшно багато роблять. У мене є колежанки, в яких є теплиці, вони у них працюють — то адський труд. Нічого

завидувати, як вони живуть, що вони мають, бо вони дуже наробляються, то адський труд» (ССІ).

Однак однією з найболючіших проблем сьогодення закарпатської сім'ї, особливо сільської, є заробітчанство. Складна соціально-економічна ситуація на Закарпатті, як, зрештою, і всюди в Україні, повернула явище, масштаби якого за радянського часу стали непорівняно меншими, оскільки після закінчення Другої світової війни було створено багато нових робочих місць³. У регіоні гостро відчуються соціальні проблеми: заробітна плата найманих працівників є значно нижчою, ніж по країні в цілому (наприклад, у 2007 вона становила 964 грн, тоді як в Україні — 1230 грн [2, с. 245]). Дані останніх років також залишаються невтішними: у сукупному доході домогосподарства витрати на харчування становили 51,3 %, на освіту, відпочинок і культуру, охорону здоров'я, зв'язок, предмети домашнього вжитку, побутову техніку та поточне утримання житла, транспорт — від 1,5 % до 6,6 % сукупних витрат [9]; до того ж ці витрати зросли, порівняно з 2011 та 2012 роками. Високим залишається рівень безробіття, що зумовлює досить високий рівень трудової еміграції. В усіх населених пунктах, якими пролягав маршрут експедиції, ми розмовляли з людьми, у родинях яких є заробітчани. Основними напрямками трудової міграції для мешканців Виноградівщини залишаються Угорщина (оскільки знання угорської мови більшості заробітчани дозволяє знайти роботу), Чехія та Словаччина [2, с. 546]. (Згідно із соціологічними дослідженнями, проведеними Міжнародною організацією з міграцій у 1997 році, до Чехії виїхало 47,5 % трудових мігрантів, до інших областей України — 19,5 %, до Росії — 16,6 %. Пізніше проявилася стабільна тенденція до переорієнтації потоків трудових мігрантів із Закарпаття, інших областей України до країн Центральної Європи, передусім Чехії та Словаччини [4]). Таке економічне становище негативно позначається на демографічній ситуації в краї, оскільки частина молоді

(переважно молоді жінки), залишається жити за кордоном. Мешканці Закарпатської області за будь-якої влади (за часів Австро-Угорщини виїздили до Німеччини, у країни Америки, за «чехів», у міжвоєнний період, також рушали із Закарпаття в чеські індустріально розвинені міста, за «рускіх» виїздили в різні області України та колишнього Радянського Союзу на тимчасові роботи) «ходили» (за висловлювання самих мешканців) у зв'язку з браком робочих місць і прагненням кращих матеріальних умов. Культ красивого, просторого, комфортабельного і доглянутого житла, близькість із центральноєвропейськими країнами з їхніми зразками для наслідування змушували чоловіків виїздити в пошуках додаткових заробітків. У розмовах з інформаторами нам доводилося чути розповіді про виїзди до Америки ще на початку ХХ ст., до Чехословаччини «за чехів», тобто в міжвоєнний період, де чоловіки (бо жінки не виїздили) могли заробити на купівлю землі, а повернувшись, розширювали господарства (зазначимо, що йдеться саме про рівнинні райони Закарпаття, тобто насамперед Виноградівський, Берегівський). Одна жінка згадувала: «Мій дідик розповідав, що сам він народився вже в Америці, його батьки також виїхали в Америку, щоб теж заробити на землю, на будинок. Приїхав він сюди, уже йому було десь шість-сім років. Каже, досить складно було жити, бо не було у них таких можливостей заробити, я знаю, на худобу, на ті знаряддя праці якісь. В армії не був, бо був одна дитина в сім'ї, а в той час дозволяли залишатися біля батьків, якщо батьки були старші» (ЧВІ). Її колега додала: «Мій дід, до речі, теж був у Канаді. Мамин батько. Він теж поїхав туди на заробітки. Він був небагатий, але треба ж було вижити, купити, як мама казала, “купити клочок землі”, так шоби було на чому працювати. Він не повернувся з Канади, залишився там... Багато з нашого краю було там, в Америці. Приїхали вже до когось, не просто так» (МПФ). У міжвоєнний час закарпатці, перебуваючи у

складі Чехословаччини, часто виїздили на заробітки, власне, до Чехії. За радянського часу ситуація з можливістю заробітку покращилася у зв'язку з появою промислових підприємств, колгоспів, радгоспів (проти яких спершу протестували мешканці, але потім їхній опір було придушено і вони змушені були змиритися, побачивши й певні переваги у такому способі господарювання), однак заробітчанство до інших регіонів країни також існувало. Мешканець с. Теково розповів, що й у радянський час їздив по всій країні. За його словами, «то було прекрасное время» (КІФ), на противагу 1990-м рокам, коли було закрито підприємства, розвалено колгоспи, а взамін не з'явилося інших форм організації праці («нічого було делать, “Електрон” розобрали, завод розігнали» (КІФ)). Після виходу на пенсію респондент виїхав на заробітки до Чехії, де разом із сином працював ще протягом шести років. На запитання про ставлення до заробітчана відповів, що насамперед оцінювали, як людина працює, а не звідки вона приїхала. За хорошу роботу отримав і більшу винагороду і можливість комфортного проживання: «Я у Чехії робив шість років після пенсії. Як вам сказати, я не люблю брехати. А там жив на трьохетажном дому сам. Тому што тот Сватош [працедавець. — О. П.] продал тот дом, вони поехали в Австрию і він каже: “Иштван Ференцович, даю вам ключі і живіть собі тут”. [Чех? — О. П.] Так. Там культурні люди. [Гарно до вас ставилися? — О. П.] Не було чути голосного розговора ні в ресторані. Нормальні люди. [Нормально платили, не було випадків, щоби намагалися дурити? — О. П.] Нет. Там, знаєте, як вам сказати, там треба не так, як у нас, там треба показати роботу. Єслі ти показав свою роботу, що умеєш робити, там тебе на руках будуть носити, уважают і плотят» (КІФ).

Заробітчанство, крім того, слугує однією з домінуючих мотивацій до розлучення. Власне, воно, поширившись на зламі ХІХ—ХХ ст., спричинилося до початку руйнації традицій-

них уявлень про сім'ю, збільшення кількості розлучень [1; 3]. Проблема заробітчанства наскрізь пронизує всі внутрішньосімейні відносини в сім'ях трудових мігрантів, вона наявна в повсякденному житті чи не кожної закарпатської родини і безпосередньо впливає на всіх без винятку членів сім'ї, особливо на дітей. Як наслідок, виник особливий різновид шлюбу — дистантна сім'я (коли одна її половина, іноді й обоє батьків, живе за кордоном, а інша вдома), стосунки між членами якої в більшості випадків не найкращі. Додамо, що, за нашими спостереженнями, тривале перебування заробітчанина за межами держави і віддалено від сім'ї призводить до поступової втрати коріння, моральних, культурних орієнтирів, зрештою, власної ідентичності. Незважаючи на те що Закарпатська область є відносно благополучною з огляду на меншу кількість розлучень, порівняно з іншими областями України, однак упродовж останніх років спостерігаємо, як за короткий час розпадаються сім'ї: постійне заробітчанство, шлюби без зобов'язань, потрібні й непотрібні діти, руйнування авторитету батьків. На жаль, у XXI ст. розлучення стає звичайною, буденною справою. Руйнування традиційних цінностей (релігійності, культу старших і сім'ї) призвело до того, що аборт — це «лише» переривання вагітності, коли дошлюбні й позашлюбні статеві стосунки — це цілком нормальне явище. Як наслідок, сучасні закарпатські сім'ї дуже відрізняються від сімей початку минулого століття. За короткий час змінилося дуже багато: сімейні цінності, пріоритети. Спостерігається зміна статусу як чоловіка, так і жінки в родині. Навряд чи можна вести мову про більшу шану сто років тому до жінки, як стверджують деякі науковці, оскільки жінки працювали не менше від чоловіків, а також могли зазнавати фізичної наруги. Проте нині жінка нерідко стає основним джерелом прибутків та доходів сім'ї. Працюючи вдома, на власному господарстві, вона

бере на себе часто більшість клопотів, які стосуються дуже популярного сьогодні бізнесу, пов'язаного з тепличним овочівництвом. Через заробітчанство багато дітей взагалі залишаються на тривалий час без одного або й обох батьків, живуть із бабусями, дідусями, іншими родичами, що веде до неповноцінного виховання.

Таким чином, доходимо висновку, що ситуація в сім'ї, яку спостерігаємо на Закарпатті, є доволі типовою для України. Своєрідність тут зумовлена географічним чинником — близькість до кордону з кількома європейськими країнами, відносно високий рівень релігійності (додатковим чинником є мультирелігійність), найвищий, за статистичними даними, рівень прив'язаності закарпатців до землі та худоби⁴. Ці фактори, з одного боку, руйнують сім'ю (заробітчанство в сусідні країни, полегшене спрощеним перетином кордону), а з другого (відносно високий рівень релігійності, збережена система релігійного виховання дітей завдяки недільним школам при церквах), — сприяють нижчому рівню розлучень, порівняно з іншими частинами держави. Оскільки демографічна ситуація в країні потребує підвищення народжуваності, то єдиним чинником, який тут може посприяти, є збереження сімейних цінностей і наявність можливості самозабезпечення без масового виїзду на заробітки. Таким чином, провідна роль у вирішенні зазначених проблем відводиться державі, яка має розробити цільову політику на зміцнення сім'ї шляхом підтримки малого бізнесу, завдяки якому збільшується кількість працевлаштованих, на збільшення кількості робочих місць завдяки залученню інвестицій і створенню нових чи відновленню старих підприємств з достойною заробітною платнею. Саме так можна вирішити проблему зайнятості населення і зупинити процеси деградації сім'ї, які є потенційною загрозою для стабільного існування Української держави.

¹ Закарпатські сім'ї на тлі загальноукраїнських мають вищий показник кількості дітей: дітей віком

до 18 років мають 54,2 % домогосподарств області при 37,9 % по країні. Серед домогосподарств з ді-

тьми в області кожне шосте має дітей віком 16–17 років, кожне п'яте – 14–15 років. Кожне четверте домогосподарство має дітей віком до трьох років, шість із сімнадцяти – віком 3–6 років, а 41,9% – дітей віком 7–13 років. Одну дитину мають у своєму складі 56,7% домогосподарств з дітьми. Кожна десята сім'я області – багатодітна (з трьома і більше дітьми) при 2,8% домогосподарств по країні [6].

² Нагадаємо, що с. Велика Копаня славиться багатодітністю, а особливо кількістю близнюків у родин (кожна друга родина в селі має близнюків) – село називають столицею близнюків в Україні. За переказами, цьому сприяє місцева вода і чудотворне джерело Чоргів, напившись з якого, можна сподіватися на народження близнюків.

1. *Грица С. Й.* Наймитські та заробітчанські пісні // Наймитські та заробітчанські пісні / упоряд. С. Й. Грица, О. І. Дей, К. Марченко. – К., 1975. – С. 9–44.

2. *Закарпаття в етнополітичному вимірі.* – К., 2008.

3. *Поріцький А. Я.* Побут сільськогосподарських робітників України в період капіталізму / А. Я. Поріцький. – К., 1964.

4. *Трудова міграція та здоров'я мігрантів у Закарпатській області України (звіт про соціально-демографічне обстеження).* – К., 1997. – 39 с.

5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/Розлучення#.D0.A1.D1.82.D0.B0.D1.82.D0.B8.D1.81.D1.82.D0.B8>.

³ Щоправда, за часів СРСР це явище отримало інші ідеологічні прикриття на кшталт «всесоюзних будов», «освоєння цілини» тощо, куди приїздили молоді люди з різних кутків країни за «довгим карбованцем», як тоді казали, а фактично – за можливістю краще заробити, незважаючи на дуже важкі умови праці.

⁴ Значний вплив на рівень життя населення має наявність особистих підсобних господарств. Вісім з десяти домогосподарств області мають у своєму користуванні земельні ділянки при 76,2% у минулому році, а шість із десяти – утримують худобу, птицю, бджіл. За питомою вагою домогосподарств, які мають у користуванні земельні ділянки та які утримують худобу, Закарпаття займає провідну позицію в Україні [7].

[D0.BA.D0.B0_.D1.80.D0.BE.D0.B7.D0.BB.D1.83.D1.87.D0.B5.D0.BD.D1.8C_.D0.B2_.D0.A3.D0.BA.D1.80.D0.B0.D1.97.D0.BD.D1.96](http://www.uzhgorod.net.ua/news/49934).

6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uzhgorod.net.ua/news/49934>.

7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakarpattya.net.ua/News/113071-Zakarpattsi-naibilshe-v-Ukraini-liubliat-zemliu-i-khudobu>.

8. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakarpattya.net.ua/News/116806-U-kozhnii-desiatii-zakarpatskii-simi---troie-ditei>.

9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakarpattya.net.ua/News/114029-Torik-zakarpattsi-suttievo-zbidnily>.

Список інформантів

ГТВ – Галас (у дівочтві – Сахран) Терезія Василівна, 1933 р. н. Записали О. Поріцька та І. Щербак у червні 2012 р. в с. Мала Копаня Виноградівського р-ну Закарпатської обл.

ДЕМ – Довгош (у дівочтві – Орош) Ельвіра Михайлівна, 1936 р. н. Записали О. Поріцька та І. Щербак у червні 2012 р. в с. Матієво Виноградівського р-ну Закарпатської обл.

КІФ – Коучі Іштван Ференцович, 1942 р. н. Записали О. Поріцька та І. Щербак у листопаді 2012 р. в с. Теково Виноградівського р-ну Закарпатської обл.

ПМІ – Пилип Марія Іванівна, 1923 р. н. Записали О. Поріцька та І. Щербак у листопаді 2012 р. в с. Велика Копаня Виноградівського р-ну Закарпатської обл.

ПМФ – Попович Марія Федорівна, 1958 р. н. Записали О. Поріцька та І. Щербак у листопаді 2012 р. в с. Теково Виноградівського р-ну Закарпатської обл.

ССІ – Савко Сильвія Іванівна, 1960 р. н. Записали О. Поріцька та І. Щербак у листопаді 2012 р. в с. Вербовець Виноградівського р-ну Закарпатської обл.

ТОМ – Тупиця Олена Михайлівна, 1938 р. н. Записали О. Поріцька та І. Щербак у червні 2012 р. в м. Виноградів Виноградівського р-ну Закарпатської обл.

ЧВІ – Чейбиш Вікторія Іванівна, 1980 р. н. Записали О. Поріцька та І. Щербак у листопаді 2012 р. в с. Теково Виноградівського р-ну Закарпатської обл.